

УДК 33.025.12:330.117

DOI: <https://doi.org/10.32782/2520-2200/2019-1-15>

Кулаковська Т.А.

кандидат економічних наук,
доцент кафедри економіки промисловості
Одеської національної академії харчових технологій

Kulakovs'ka Tetiana

Odessa National Academy of Food Technologies

ГЕНЕЗИС ЕКОНОМІЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА ДОЦІЛЬНІСТЬ ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ В РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ

GENESIS OF ECONOMIC VIEWS ON THE FEASIBILITY OF STATE INTERVENTION IN THE DEVELOPMENT OF THE ECONOMY

У статті наведено характеристику всіх теорій державного регулювання економіки. Розкрито фактори, що обґрунтовують доцільність втручання держави в розвиток економіки. Окреслено переваги та недоліки ринкового механізму економіки. Проведено критичний аналіз ефективності використання парадигм, концепцій та теорій державного регулювання в історичному та просторовому розрізах. Наведено приклади впровадження теоретичних напрацювань економістів різних історичних періодів в управління економіками розвинутих країн та тих, що розвиваються. Наведено авторське бачення подальшого розвитку теорій державного регулювання. Доведено, що в умовах трансформаційної економіки країн втручання держави в економічні процеси є не тільки можливим, але й обов'язковим.

Ключові слова: державне регулювання економіки, ринковий механізм, доцільність втручання, теорії та концепції.

В статье приведена характеристика всех теорий государственного регулирования экономики. Раскрыты факторы, обосновывающие целесообразность вмешательства государства в развитие экономики. Очерчены преимущества и недостатки рыночного механизма экономики. Проведен критический анализ эффективности использования парадигм, концепций и теорий государственного регулирования в историческом и пространственном разрезах. Приведены примеры внедрения теоретических разработок экономистов разных исторических периодов в управление экономиками развитых и развивающихся стран. Приведено авторское видение дальнейшего развития теорий государственного регулирования. Доказано, что в условиях трансформационной экономики стран вмешательство государства в экономические процессы является не только возможным, но и обязательным.

Ключевые слова: государственное регулирование экономики, рыночный механизм, целесообразность вмешательства, теории и концепции.

The article presents the characteristics of theories of state regulation of the economy. The factors that justify the expediency of state intervention in the development of the economy are disclosed. The advantages and disadvantages of the market mechanism of the economy are determined. A critical analysis was made of the effectiveness of the use of paradigms, concepts and theories of government regulation in the historical and spatial context. Incompetence of state bodies in understanding the laws of economic development, not competent application of various forms of economic policy in accordance with the stages of a country's development, not understanding the need to take into account historical and national peculiarities lead to disastrous consequences that manifest themselves in reducing the level and quality of life of the population. Examples of the introduction of theoretical developments by economists in the management of developed and developing economies are given. The results of the study of the effectiveness of state influence on the economy in different countries and at different periods of time showed that those countries where the mechanism of interaction between the state and the market relied on sound and carefully weighted economic theory were able to achieve maximum effect. This made it possible to clearly define the possibilities and limits of using the market mechanism, the place, role and functions of the state, its interaction with the laws of the market. Success brought the application of those theoretical principles that most accurately reflected not only the economic laws, but also the specifics of the country, its historical, socio-economic features, the peculiarity of the mentality of the population, the peculiarity of the development stage. The author's vision on the further development of theories of state regulation is presented. It is proved that in the conditions of the transformational economy of countries; state intervention in economic processes is not only necessary, but also a prerequisite.

Key words: state regulation of the economy, market mechanism, expediency of intervention, theories and concepts.

Постановка проблеми. Сучасна економіка багатьох розвинутих країн будується як на ринкових засадах, так і на активній участі держави. У різних країнах світу по-різному будуються стосунки між урядом та економічними суб'єктами господарювання. Роль держави в економіці стає з часом все більш складною та потребує від урядових органів більшої кваліфікації, а про державне регулювання говорять більше з позиції якісної ефективності, ніж з позиції кількісних оцінок.

Отже, ступінь впливу держави на економічний розвиток країни різниться в різні періоди історії, а також залежить від багатьох факторів, серед яких, крім суто економічних факторів, слід враховувати цивілізаційний розвиток, традиції країни, стійкі інституційні умови тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначенням ролі держави в регулюванні економіки займалися такі видатні вчені, як А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Кейнс, А. Маршалл, Л. Мізес, Ф. Хайєк, П. Самуельсон. Дослідженням недоліків капіталістичного способу виробництва займалися такі вчені, як К. Маркс, Ф. Енгельс, С. Сімонді, Р. Оуен. Окремі аспекти залежності між різними сторонами державної економічної політики (фіскальні, грошові заходи, регулювання зайнятості, заробітної плати тощо) досліджувалися в працях А. Лаффера, Дж. Гілдера та інших науковців. Представниками концепції індикативного планування та державного дирижизму є Фр. Перру, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль, які відстоюють думку про провідну роль держави в плануванні та стимулюванні розвитку народного господарства.

Дослідження праць видатних учених показують, що всі теорії державного регулювання

економіки мають свої передумови щодо їх виникнення в певний проміжок часу, періоду застосування в економіках певних країн та періоду заміщення іншими теоріями або подальшого їх удосконалення.

У зв'язку з фіаско ринку досконалої конкуренції та необхідністю посилення державного регулювання виникають теоретичні та практичні проблеми визначення оптимальних меж державного втручання у вільні економічні ринкові відносини. Це питання залишається дискусійним і сьогодні.

Метою статті є аналіз теорій державного регулювання економіки в історичному розрізі щодо виявлення передумов для їх впровадження та ефективного застосування за певних умов соціально-економічного розвитку країн.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія щільного розгляду проблем державного регулювання належить до кінця Середньовіччя (середина XVII ст.). Школа меркантилістів пропагувала активне втручання держави в економіку. На думку прихильників цього напрямку, міцна основа багатства кожної нації полягає не в примноженні натуральних продуктів, а в накопиченні грошей. Джерелом такого накопичення є прибуток (дохід), який виникає в торгівлі, але не за рахунок внутрішньої торгівлі, коли відбувається збагачення одних за рахунок інших, при цьому загальна сума національного багатства не змінюється, а тільки завдяки зовнішній торгівлі. На думку меркантилістів, головними завданнями економічної теорії є розроблення практичних рекомендацій для державної політики; провадження політики протекціонізму. Меркантилізм зжив себе в нову епоху, коли в

економіці став господарювати не торговий, а промисловий капітал.

Наступним етапом стала поява вчення про «природний порядок». Французький фізіократ Фр. Кене стверджував, що головною метою економічної науки має стати дослідження приватного інтересу, який не може відокремлюватись від інтересу суспільного. Це є можливим лише за панування принципу економічної свободи, вільного підприємництва, ринкового ціноутворення та конкуренції. Фр. Кене допускав збереження абсолютизму в державному управлінні [1]. Однак невдовзі Французька революція спростувала його постулат щодо можливості поєднання капіталізму в економіці та феодалізму в державному устрої.

Ідеї «природного порядку» були позитивно сприйняті англійськими економістами. Провідним положенням фундаментальної праці А. Сміта [2] стало обґрунтування необхідності обмеження ролі держави в економіці, оскільки особистий інтерес та конкурентна боротьба природно поєднують досягнення власної вигоди з реалізацією інтересів суспільства загалом. Ідеї А. Сміта мали значний вплив на становлення й розвиток макроекономічної політики. У XIX ст. Дж.С. Міль висунув доктрину «природної свободи», згідно з якою уряд не повинен регулювати або контролювати приватні підприємства, бо вільна конкуренція якнайкраще враховує інтереси суспільства [3].

Отже, сформувалась класична теорія регулювання (саморегулювання), яка в принципі заперечує будь-яке втручання держави в економіку. Основним регулятором визначається ринковий механізм, спроможний оптимально розподіляти ресурси, встановлювати економічну рівновагу між попитом і пропозицією.

Основи теорії були закладені в роботі А. Сміта «Дослідження про природу та причини багатства народів» [2], де стверджувалось, що «вільна гра «ринкових сил» створює гармонійний устрій». В описі системи ринкової економіки А. Сміт доводив, що саме прагнення підприємця до досягнення своїх приватних інтересів є головною рушійною силою економічного розвитку, збільшуючи як свій добробут, так і добробут суспільства загалом. Для всіх суб'єктів господарської діяльності мають бути гарантовані економічні свободи у виборі сфери діяльності, конкуренції та торгівлі. Держава має забезпечувати безпеку життя людини та її власності, вирішувати суперечки, тобто робити все те, що індивідуум або не може виконати самостійно, або робить це неефективно. Уявлення про те, що ідеальною слід вважати економіку, яка регулюється лише «невидимою рукою», не підтвердилось ні практикою, ні науковими розробками. В природі

не існує «досконалих» ринків, що приводить до необхідності зовнішнього підрегулювання. Схожа думка зустрічається в роботах В. Ойкена, який відзначав, що держава не повинна втручатися в питання планування та регулювання економічних процесів, але водночас воно потрібне для формування елементів державного порядку (охорона закону та порядку, захист прав власності, підтримка конкуренції тощо) [4].

Інших позицій дотримувались К. Маркс, Ф. Енгельс, С. Сімонді, Р. Оуен. Аналіз капіталістичного способу виробництва, проведений вченими, дав змогу виявити недоліки капіталістичної системи, які вбачалися в приватній власності на капітал та недосконалості товарно-грошових відносин. В основу їх парадигми покладена провідна роль держави над засобами виробництва та його результатами [5].

Тривалі дискусії серед економістів скерували теоретичний пошук до окреслення певних умов, за якими «невидима рука» забезпечить ефективне використання обмежених ресурсів за упереджено збалансованого державного регулювання.

У 30-ті роки XX ст. після глибокої кризи економіки США Дж.М. Кейнс висунув теорію, за якою держава має активно втручатися в економіку, оскільки у вільного ринку відсутні механізми, які б забезпечували вихід економіки з кризи. Держава має впливати на ринок задля збільшення попиту, оскільки причиною капіталістичних криз є перевиробництво товарів. Основні положення економічної концепції такі: 1) оцінювання стихійного ринкового механізму та причин державного втручання в економіку; 2) формування цілей такого втручання; 3) визначення напрямів, форм та методів державного регулювання економіки [6].

Ринок має безліч переваг (система надзвичайно динамічна, чутлива до нововведень, стрімко адаптується до нових потреб), але все ж таки він не вирішує абсолютно всі економічні проблеми. Ринкова система внутрішньо нестійка, їй властивий циклічний характер відтворення. Ринкова система байдужа до соціальних результатів. Розподіл доходу не відповідає уявленням суспільства про соціальну справедливість. Ринок неефективний в разі прояву зовнішніх ефектів, пов'язаних із забрудненням навколишнього середовища. Подолання цих провалів потребує втручання держави, якій належить функція «вбудованого стабілізатора», коли вона нівелює економічну та соціальну нестійкість.

Модель державного регулювання, запропонована Дж.М. Кейнсом, дала змогу послабити циклічні коливання протягом двох післявоєнних десятиріч.

Це сприяло розвитку економічних теорій державної антициклічної політики [7]. Головна роль у ній була відведена державному впливу на інвестиції, а основними інструментами стали бюджетна, податкова політика, регулювання норми відсотку. Кейнсіанська теорія у 1950–1960-ті роки та в першій половині 1970-х років допомогла урядам західних країн забезпечити досить високі темпи господарського розвитку, зайнятість населення та підйом загального благополуччя. Державне регулювання дало західній економіці «друге дихання». Концепції антициклічного регулювання та стимулювання економічного зростання застосовувалися у США та більшості країн Західної Європи.

Світова криза 1973–1975 років продемонструвала, що заміна ринкового саморегулювання макроекономіки державним управлінням не здатна позбавити суспільство кризових потрясінь, безробіття та інфляції. Стала проявлятися невідповідність між можливостями державного регулювання та об'єктивними економічними умовами. Кейнсіанська модель могла бути стійкою тільки в умовах високих темпів зростання економіки. У 1970-ті роки умови відтворення різко погіршились. Кейнсіанські шляхи виходу з кризи лише розкручували інфляційну спіраль. Під впливом кризи відбулась кардинальна перебудова системи державного регулювання, склалась нова, неоконсервативна модель регулювання.

Інші погляди мали представники неоконсервативного напрямку. Вони відстоювали принцип невтручання держави в економіку. Теоретичною основою неоконсервативної моделі слугувала концепція неокласичного напрямку економічної думки. Трансформація моделі державного регулювання полягала у відмові від впливу на відтворення через попит, замість чого припускалось вжиття непрямих заходів впливу на пропозицію. Прихильники економіки пропозиції вважають необхідним відтворення класичних механізмів накопичення та відродження свободи приватного підприємництва. Держава має забезпечити умови для процесу накопичення капіталу та підвищення продуктивності праці. Основними перепонами є високі податки, які обмежують зростання капіталовкладень, та інфляція, яка здорожує кредит. Отже, неоконсерватори запропонували вжиття антиінфляційних заходів на основі рекомендацій монетаристів та надання податкових пільг підприємцям. За неоконсервативної моделі держава може лише непрямим впливом впливати на економіку.

Яскравий представник неоконсерватизму (теорії монетаризму) М. Фрідмен найважли-

вішою умовою ефективного функціонування ринкового механізму вважав стабільний грошовий обіг. В основі кількісної теорії грошей Фрідмена лежить теза про те, що грошова маса, яка перебуває в обігу, безпосередньо впливає на рівень цін. Це означає, що гроші виконують функцію управління попитом, а через неї – господарськими процесами, зокрема впливають на виробництво та зайнятість. Стабільне зростання запасу грошей забезпечує з певним лагом стабільне зростання виробництва. Звідси випливає «грошове правило» Фрідмена про те, що Центральний банк зобов'язаний підтримувати сталість приросту грошового запасу незалежно від циклічного руху господарської кон'юнктури [8]. У період гіперінфляції 70-х років ХХ ст. М. Фрідмен запропонував урядам країн світу програму її подолання, основними пунктами якої були такі: 1) відмова від циклічного регулювання кількості грошей в обігу (забезпечення найсуворішого контролю з боку центрального уряду за грошовою масою, що не допускає її зростання більш ніж на 3–5% на рік); 2) встановлення високого банківського відсотку; 3) мінімізація зростання заробітної плати без перешкоди навіть її падінню, для чого слід зберегти безробіття на досить високому рівні; 4) скорочення витрат державного бюджету. Ці пропозиції були успішно використані урядами США та Великобританії.

Дослідженнями залежності між різними сторонами державної економічної політики (фіскальні, грошові заходи, регулювання зайнятості, заробітної плати тощо) задля пошуку шляхів виходу зі стагнації виробництва, яка була притаманна тяжкій економічній кризі 1970-х років, займалися такі представники теорії пропозиції та податкової політики, як А. Лаффер, Дж. Гілдер. Значна увага приділяється аналізу пропозиції. На перший план виходить ефективність використання факторів виробництва, зокрема виділяється велика роль підприємництва. Найважливішим засобом стимулювання підприємництва вважається податкова політика держави. Вжиття цих заходів було досить успішним у перший термін правління президента Р. Рейгана. Нова податкова політика з іншими заходами сприяла створенню досить сприятливих умов для підприємницької діяльності. Американська економіка у 1980-ті роки подолала стагнацію та вступила в період економічного зростання.

Представники економічного лібералізму (неокласична теорія), такі як А. Маршалл, Е. Чемберлін, Л. Мізес, Ф. Хайек, вважали, що головним мотивом дій людини є власний інтерес. Економіка розглядається як гармонійна система, в якій компетентний егоїзм

усіх її членів через посередництво вільної конкуренції веде до найбільшого благополуччя всього суспільства. Всіляке втручання держави в дії ринкових сил наносить їм значного збитку, створюючи труднощі для досягнення індивідуумом та всім суспільством свого оптимуму. Водночас Ф. Хайек говорить про те, що «у створеному ринком спонтанному порядку нічого такого не існує <...> Він відрізняється тим, що не гарантує обов'язково задоволення спочатку більш важливих потреб, а потім менш важливих. В цьому й криється головна причина того, чому люди виступають проти ринку» [3, с. 213].

Інші наукові школи пропонували альтернативний шлях вирішення проблем втручання держави в розвиток економіки, не сприймаючи тотальне планування держави в економіці та не погоджуючись з повною ринковою свободою приватних структур. Вони вбачали шлях подолання протиріч у формуванні спеціальних груп осіб, які б кооперувались для діяльності у спільних інтересах. Цей напрям економічної думки отримав назву інституціоналізму. Інституціональний напрям розглядає державне планування економіки як головний метод перетворень та стимулювання розвитку народного господарства. Представниками концепції індикативного планування та державного дирижизму є Фр. Перру, Я. Тінберген, Г. Мюрдаль.

Основу концепції індикативного плану складає ідея «узгодженого господарства», яка передбачає добровільну згоду всіх зацікавлених суб'єктів на вирішення завдань плану. Така політика застосовувалася в післявоєнний період у дванадцяти країнах Європи та Японії.

Значну роль в обґрунтуванні можливості державного дирижизму в ринковій економіці відіграла концепція ринку, розроблена представником соціологічної школи Фр. Перру. У своїх роботах він відзначав, що сучасний діючий ринок не відповідає ідеальним уявленням ліберальних економістів. Механізм вільної конкуренції не виконує більше ролі регулятора рівноваги, тому що ринок структурно перетворений монополіями та втручанням інших інститутів. Поведінка економічних агентів обумовлена не механізмом обміну товарів, а співвідношенням сил партнерів з економічної діяльності. Фр. Перру обґрунтував необхідність значного посилення впливу держави на економіку [9].

Така політика застосовувалась у Франції в післявоєнний час до 1970-х років ХХ ст. Однак участь Франції в ЄС та відмова від традиційного протекціонізму потребували нової економічної політики, нових механізмів впливу на економіку.

Американський економіст Дж. Гелбрейт досліджував тенденції укрупнення промисло-

вого виробництва, яке привело до появи гігантських корпорацій. У своїх працях він відзначав, що на зміну ринковим відносинам приходять посилення планування господарського розвитку, формуються такі дві системи: ринкова система, яка охоплює переважно дрібні господарства, та планова система, куди входять корпорації, які взаємодіють з державою. Дж. Гелбрейт спростовує положення неокласицизму про підпорядкування цілей економічної системи інтересам окремої людини, вільну та досконалу конкуренцію серед дрібних товаровиробників, ринкову саморегуляцію національної економіки тощо [10; 11].

В ринковому господарстві держава має постійно коригувати ступінь свого впливу на економіку. Ринкова система – це перш за все гнучкість та динамізм у прийнятті рішень як з боку споживачів, так і з боку виробників. Державна політика не має відставати від змін ринкової системи, інакше вона перетвориться з ефективного стабілізатора та регулятора на бюрократичну гальмуючу систему.

Вільна конкуренція в економіці завжди супроводжувалась обмеженнями. Щодо цього П. Самуельсон відзначав, що вільна конкуренція всім гарна, але вона ніколи не була випробувана [12], завжди щось її обмежувало: або залишки феодалізму, або різні диктатури, або війни, або соціальне напруження.

Отже, критерії трансформації економіки мають співпадати з критеріями соціально-економічного розвитку країни. В країнах з розвинутою ринковою економікою уряди у своїй економічній політиці намагаються досягнути такого набору цілей: 1) економічне зростання; 2) повна зайнятість; 3) економічна ефективність; 4) стабільний рівень цін; 5) економічна свобода; 6) справедливий розподіл доходів; 7) економічна забезпеченість; 8) торговий баланс [13].

П. Самуельсон роз'яснював, що «ринковий механізм визначає ціни та виробництво у багатьох сферах, тоді як держава регулює ринок засобами оподаткування, витратами, регулюванням. Дві сторони – ринок та держава – значимі. Управляти економікою у відсутності того або іншого все одно, що намагатися аплодувати однією рукою» [12]. На його думку, в теорії та практиці можливі два варіанти сполучення ринкового та державного регулювання економіки, тобто дві моделі ринкової економіки.

Перший варіант змішаного типу макроекономічного регулятора ґрунтується на мінімумі державного втручання в економіку та моделі ліберальної ринкової економіки. Другий варіант змішаної економіки ґрунтується на максимально допустимих межах державного регу-

лювання та моделі соціально орієнтованої ринкової економіки. Все це спрямоване на зниження загострення соціальних протиріч та укріплення державного устрою.

Професори Кембриджського університету Е. Аткінсон та Стенфордського університету Дж. Стигліц дотримувались думки про те, що практично не існує підґрунтя для того, що ринок міг би функціонувати в ситуації, яка би передбачала недержавну економіку [14, с. 18–23].

На думку французького вченого Ж. Сапіра, «справу переходу до ринку не можна віддавати на відкуп самому ринку, безглуздо намагатися скористатися перевагами ще неіснуючого інституту» [15, с. 64].

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, у 1950-ті та 1960-ті роки вважалося, що обов'язковою умовою розвитку є провідна роль урядів у скасуванні певних обмежень, що сковували зростання й розвиток шляхом спрямування державних інвестицій на цілі будівництва інфраструктури, проведення протекціоністської торгової і промислової політики для сприяння розвитку імпортозамінного виробництва тощо. Така політика сприяла економічному зростанню, причому іноді, наприклад в окремих районах Азії, вона забезпечувала досягнення поступального процесу, проте часто успіхи були набагато скромнішими. Нездатність створити підприємства, які після десятиліть державної підтримки навчилися б виживати самостійно, ефективно справлятися з нестачею іноземної валюти та забезпечувати досить високий рівень зайнятості, змусила переглянути питання політики й співпраці у сфері розвитку. В рамках іншого підходу пропонувалося загалом переглянути роль урядів в управлінні економічним розвитком.

Вважалося, що своїм втручанням та неефективним витрачанням бюджетних коштів уряди спотворюють дії ринкових сил. На думку прихильників цього підходу, в стратегіях розвитку держава повинна приділяти більше уваги підтримці макроекономічної стабільності й значно підвищувати роль нерегульованих ринків і приватної ініціативи не тільки у виробничій діяльності, але й в наданні соціальних послуг. Цей підхід, який став домінуючою парадигмою у 1980-ті і 1990-ті роки, зазвичай називають Вашингтонським консенсусом, оскільки він відображає

політичний підхід багатосторонніх установ та керівників, які базуються у Вашингтоні.

Декларація тисячоліття Організації Об'єднаних Націй, прийнята Генеральною Асамблеєю в її резолюції 2000 року [16], стала свідченням повернення до думки про те, що стратегії зростання на базі ринкових сил самі по собі не в змозі забезпечити вирішення багатьох проблем. Світові продовольча, енергетична та фінансова кризи, які виявили системні недоліки, притаманні функціонуванню нерегульованих глобальних ринків, змусили уряди включитися в боротьбу з цими кризами.

Очевидно, що жодну з домінуючих на тому чи іншому етапі парадигм розвитку не можна вважати безпрограшним способом забезпечення успішного розвитку. У 1980-ті та 1990-ті роки в низці країн Азії відзначалися високі темпи поступального економічного зростання. Однак на практиці успішний ріст в цих країнах, особливо в перші роки, пояснювався стратегіями розвитку, які мали набагато більше спільного з рецептами парадигми дирижизму, характерною для початкових етапів осмислення процесу розвитку, й були багаті в чому схожі з тими, які раніше сприяли сучасному розвитку Західної Європи та Японії.

Те, що спрацювало в певних умовах у минулому, може виявитися набагато менш ефективним в інших ситуаціях. Зокрема, світ стає все більш інтегрованим, а наявні у країн можливості самостійно ініціювати процес свого розвитку в умовах відносної ізоляції пропорційно звужуються.

Реформи виявились ефективними тоді, коли в їх основі лежала ретельно обґрунтована стратегія, яка спиралась на економічну теорію. Це дало змогу чітко визначити цілі реформ, можливості та межі використання ринкового механізму, місце, роль та функції держави, її взаємодію із законами ринку. Успіх приносило застосування тих теоретичних принципів, які найбільш точно відображали не тільки економічні закономірності, але й специфіку країни, її історичні, соціально-економічні особливості, своєрідність менталітету населення, своєрідність етапу розвитку. Тривале застосування теорій неможливе через обмеженість наукових знань, їх застарілість у часі в умовах швидкої зміни світу, наявність помилок.

Список використаних джерел:

1. Кенз Ф. Избранные экономические произведения. Москва : Соцэкгиз, 1960.
2. Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. Київ : Port-Royal, 2001. 593 с.
3. Борисов Е.Ф. Хрестоматия по экономической теории. Москва : Юристъ, 1997. 536 с.
4. Ойкен В. Основные принципы экономической политики. Москва : Прогресс, 1995. 496 с.

5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Москва : Политиздат, 1978. Т. 1., Кн. I : Процесс производства капитала, 908 с. ; Т. 2., Кн. II : Процесс обращения капитала, 648 с. ; Т. 3., Кн. III : Процесс капиталистического производства, взятый в целом. 1084 с.
6. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. *Избранные произведения*. Москва : Экономика, 1993. С. 224–518.
7. Кушлин В.И. Государственное регулирование рыночной экономики : учебник. Москва : изд-во РАГС, 2005. 834 с.
8. Фридман М. Количественная теория денег. Москва : Эльф пресс, 1996. 131 с.
9. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики. Москва : ГУ ВШЭ, 2000. 495 с.
10. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. 1973.
11. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество. Москва, 1969. Гл. III.
12. Самуэльсон П. Основы экономического анализа. Санкт-Петербург : Экономическая школа, 2002. 604 с.
13. Макконнелл К., Брю С. Экономикс: принципы, проблемы и политика. Москва : Республика, 1992. С. 23–24.
14. Аткинсон Э.Б., Стиглиц Дж.Э. Лекции по экономической теории государственного сектора : учебник / пер. с англ. под ред. Л.Л. Любимова. Москва : Аспект Пресс, 1995. С. 18–23.
15. Сапир Ж. Структурные аспекты реформы. *Мировая экономика и международные отношения*. 1992. № 12. С. 64.
16. Переоснащение мирового развития. Обзор мирового экономического и социального положения, 2010 / Департамент по экономическим и социальным вопросам [E/2010/50/Rev.1, ST/ESA/330]. ООН, Нью-Йорк, 2011. 249 с.